

KEES VAN DER PIJL

Kelet-Európa alávetett nyugati integrációja – a rendszerváltás osztálypolitikája

Húsz évvel a szovjet tömb, Jugoszlávia majd a Szovjetunió összeomlása után úgy tűnik, hogy a NATO és az EU bővítése, Kelet-Európa¹ integrációja a Nyugatnak való alárendelődés két tengelye mentén strukturálódik. Az egyik egy regionális elit, a gazdaság működtetésének segédcsapata; a másikat pedig az országait az atlanti uralkodó osztály által lefektetett direktíváknak megfelelően működtető csoportok jelentik. Az államok kénytelenek azzal szembesülni, hogy mozgásterük beszűkült, szuverenitásukat ismét jelentős mértékben korlátozták. Csupán Oroszország, és részben Szerbia maradt antagonisztikus kapcsolatban a Nyugattal.

Írásomban körül járom a „Nyugatot” mint a globális politika és gazdaság hegemon történelmi tömbjét; Kelet-Európa alárendelődését az euroatlanti tőkének; és ennek az alárendelődésnek a politikai vetületeit. Ezek egyike sem megváltoztathatatlan állapot. A liberális Nyugat különféle központjai közötti vetélkedés (főként az euroatlanti tengelyen belül), és a kínai, orosz és egyéb nem nyugati államoktól érkező folyamatos kihívások továbbra is fontosak maradnak; eközben pedig a kelet-európai osztályharc magukat a különböző országokat is különféle irányokba hajtja. A nyugati alárendelődéssel szembeni ellenállás immár hosszú ideje elsődlegesen konzervatív köntösben jelentkezik, de ez is megváltozhat.

¹ A „Kelet-Európa”, „Nyugat” és más hasonló terminusokat nem a térkép koordinátáinak megfelelően, hanem a politikai földrajz szempontjaiból kiindulva használom. Így tehát „Kelet-Európa” alatt az egykori szocialista zóna országait értem, még ha azok adott esetben nyugatabbra is fekszenek némely „nyugati” országtól, így például Görögországtól.

1. A nyugati hegemonia koordinátái

Általános feltételezésem szerint a világméretű társadalmi változás a természet kizsákmányolásán alapul; az egyes közösségek így képesek arra, hogy lehetőségeiket kihasználva növeljék a környezetük feletti ellenőrzést, mind a javak, mind pedig a többi közösséggel való kapcsolatok tekintetében. Mindez a társadalmi kizsákmányolás és uralom olyan összetett rendszerét eredményezi, amelyben kialakulnak az osztályok. Így, noha hatalmát állandóan megkérdőjelezzik, az uralkodó osztály az egyetlen olyan társadalmi erő, amely az efféle ellenállások közepette állandó alapokon képes megszerveződni. Amint arra Gramsci is utalt börtönnaplójában: „Az uralkodó osztályok történelmi egysége az államban realizálódott, és történetük alapvetően az államok és államcsoportok története... Az alávetett osztályok *per definitionem* nem képeznek egységet, és addig nem is egyesülhetnek, ameddig nem lesznek képesek állammá válni.”² Mindazonáltal ezek a hatások szükségszerűen részlegesek és epizodikusak.

Ezek a viszonyok a történelemben soha sem egyes közösségeken belül formálódtak. Amint arra másutt már rámutattam,³ az emberi közösségek legrégebbi koroktól fogva kapcsolatban álltak egymással. Ezek során adott minták vagy *módok* mentén kristályosodtak ki a külső kapcsolatok, akárcsak a természet különféle termelési módoknak megfelelő kizsákmányolása esetében. Az uralkodó osztályok történetileg a termelési-kizsákmányolási viszonyok és a külső kapcsolatok rendszerének metszéspontjában alakultak ki, és a „konszenzus”, ami a történelem során az uralom fontos aspektusaként jelent meg, mindkét területen egyaránt szerepet játszott. Ismét Gramscit idézve:

„Mindenféle »hegemoniaviszony« szükségképpen egyben képzettségi viszony is, és nem csupán egy nemzet keretein belül jelenik meg a nemzetet alkotó különféle erők között, hanem a nemzeti és kontinentális civilizációk különféle leosztásaiban nemzetközi szinten, sőt világméreteken is.”⁴

A modern világot az atlanti uralkodó osztály uralja. Ez több évszázad alatt abban a transznacionális keretben alakult ki, ami a Tudorok és

² Antonio GRAMSCI: *Selections from the Prison Notebooks*. Ford. és szerk.: Q. HOARE and G. N. SMITH. International Publishers, New York, 1971. 52.

³ KEES VAN DER PIJL: *Nomads, Empires, States. Modes of Foreign Relations and Political Economy*. I. k. Pluto, London, 2007; uő: *The Foreign Encounter in Myth and Religion. Modes of Foreign Relations and Political Economy*. II. k. Pluto, London, 2010.

⁴ Antonio GRAMSCI: i. m. 350.

Cromwell „nyugati elképzeléseinek” eredményeként jött létre (maga a terminus is Cromwell diktatúrájának idejéből származik). A globális politikai gazdaságban élvezett központi szerepe, és az, hogy minden potenciális kihívójával szemben hegemon helyzetben van, két okra vezethető vissza: a) a kapitalista termelési mód dominanciájára, ami szerves totalitásként az angolul nyelvű atlanti világból ered, és mindmáig központi jelentőségű; és b) az angolul beszélő Nyugat napóleoni háborúk idején megalapozott, a két világháborúban és a Szovjetunióval folytatott fegyverkezési versenyben megerősített katonai túlsúlyára. A külső kapcsolatok terén a Nyugat sajátos módon vegyítette a nyugati kereszténységtől örökölt birodalmi perspektívákat és a Brit-szigeteket 1066-ban meghódító normann harcosokat fűtő felfedező és expanzionista szellemet. Így a világ irányításának egy olyan „birodalmi” formája alakult ki, ami névlegesen az egyenlő szuverenitás alapján szerveződik. Erre a harmadik részben még visszatérek.

Egy példával illusztrálom, hogy az angolul beszélő világban mennyire tudatában voltak a tengerek feletti uralom következményeinek és felismerték egy számtalan politikai entitást egyesítő interkontinentális szerveződés szükségességét. Walter Raleigh, annak a Humphrey Gilbertnek a féltestvére, aki Erzsébet királynő Angliájának zászlaját az észak-amerikai kontinens földjére plántálta, alkotta meg azt a szillogizmust, amely jóval később Halford Mackinder „hátországteízisét” is inspirálta. Raleigh szerint, „aki a tengereket uralja, az uralja a kereskedelmet is; aki a világ kereskedelmét uralja, az uralja a világ javait is, vagyis uralja a világot magát”.⁵ A tengerek feletti uralom tette lehetővé Észak-Amerika betelepítését, amelynek Raleigh kortársa és pártfogoltja, a kereskedő-felfedező ideológusa, Richard Hakluyt volt az első és legszókimondóbb támogatója. Hakluyt azt javasolta,⁶ hogy az újonnan benépesített területekkel hozzanak létre egy transzatlanti szerveződést, hiszen „egy tökéletesebb szövetségben és egyetértésben ezek az országok... együtt uralkodnak majd... angliai és írországi birodalmainkkal”

⁵ Heinz GOLLWITZER: *Geschichte des weltpolitischen Denkens*. 1. k. Vom Zeitalter der Entdeckungen bis zum Beginn des Imperialismus. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972. 119.; Mackinder (1904-ben) így fogalmazott: „Aki Kelet-Európát uralja, az uralja a Hátországot; aki a Hátországot uralja, uralja a Világszigetet (Euráziát); aki a Világszigetet uralja, az uralja a világot.” Figyelemre méltó, hogy a hátország ebben az értelemben az eurázsiai szárazföldet jelenti, míg Raleigh az óceánok ellenőrzését tartotta elsőrendű fontosságúnak. Én magam „hátországon” azt a észak-atlanti világot értem, amelynek határait Észak-Amerika angolul beszélő része jelölte ki.

⁶ Uo. 131.

Végül Francis Bacon kifejtette, hogy az óriási terület lakosságának etnikai hovatartozásától függetlenül polgári jogokat kell kapnia, így előrevetítve annak a transznacionális társadalomnak a képét, amelyből az anglofon Nyugat kiemelkedett. Bacon, aki számos egyéb hivatala és érdekeltsége mellett a lordkormányzói posztot is ellátta, a hatalom egyik forrásának a befogadó politikát tekintette. Az ókori Spárta kényesen ügyelt a származás tisztaságára, ám végül a spártaiak legendásan vakmerő férfjainak száma igencsak megfogyatkozott. A Római Birodalom viszont szélesre tárta kapuit az idegenek, családok vagy egész nemzetiségek előtt. Azáltal, hogy a törzsi hovatartozásra való tekintet nélkül biztosították az állampolgárságot a birodalom lakóinak, és ezt a görögöktől átvett kolonizációs hagyományokkal elegyítették, a rómaiak képesek voltak „a leghatalmasabb monarchiává” nőni.⁷

Ez a politika az anglofon háttországnak korán olyan „posztnemzeti” jelleget adott, amelyben a „nemzeteket” a törvények által szabályozott állampolgárság határozta meg; egyben pedig megjelent a nagy, Anglia által uralt óceáni tér képe is. Ennek a térnek a legfontosabb területe pedig a Brit-szigetek és Észak-Amerika tengelye kellett hogy legyen: vagyis a „Nyugat”. Ahogy Rosenstock-Huessy rámutatott: „A »Nyugati Világ« átvette a Nyugati Egyház és a Római Birodalom helyét, ám továbbra is megtartotta azt a természetfeletti, vallásos hevületű háttérét és atmoszférát, amely ezt a két ezeréves világot jellemezte. A »Nyugati Világ« éppen úgy a hegemonia programja volt, ahogy »Európa« is az volt Franciaország számára. A »nyugati« szónak vonzereje volt. Egy új kezdetet hirdetett, és kiváltságos helyzetet vindikált a Nyugati Ember számára.”⁸

A 18. és a 19. század folyamán kétségkívül voltak az anglofon kapcsolatoknak olyan időszakai, amikor a kortársak igencsak nehezen tudtak elképzelni bármiféle sorsközösséget. Ám az alapvető egységet még az 1776-os válság sem volt képes szétrombolni. Amint azt Kaufmann hangsúlyozta, az amerikai forradalom „a legkevesbé sem volt egyértelműen nacionalista mozgalom, hanem a whigek és a toryk közötti polgárháborúként kezdődött Britanniában, az Egyesült Államokban és azokon a területeken, amelyekből később Kanada lett”.⁹ Valójában Britannia

⁷ Francis BACON: *Essays and New Atlantis*. [Szerk. és bev. G. S. HAIGHT]. Walter Black, Roslyn, New York, 1942. 127.

⁸ Eugen ROSENSTOCK-HUESSY: *Out of Revolution. Autobiography of Western Man*. Berg, Providence, Rhode Island, 1993. 295.

⁹ Eric KAUFMANN: American Exceptionalism Reconsidered: Anglo-Saxon Ethnogenesis in the „Universal” Nation, 1776–1850. *Journal of American Studies*, 1999/3. 437–457.

ipari forradalma csupán a tengerentúli birtokokra alapozva vált lehetővé (és ebben egyaránt fontos volt a népességfelesleg elhelyezése, valamint az élelmiszerek és a nyersanyagok, így a gyapot behozatala). Így „az uralkodó osztály egysége”, hogy Gramsci kifejezésével éljünk, *államok egy csoportjában* realizálódott, bár ez csupán a 20. század legelején vált nyilvánvalóvá. Azokkal a kihívásokkal szembesülve, amelyeknek a brit birodalom az Egyesült Államok háttére nélkül képtelen lett volna megfelelni, a brit uralkodó osztály – amely ekkora már a Rhodes–Milner-csoport köré szerveződött – aktívan azoknak a struktúráknak a kialakítására törekedett, amelyek lehetővé teszik, hogy a transznacionális liberális blokk az aktuális brit hegemonián túl is állandósulhasson. Emellett érvelt 1911-ben Alfred Zimmern *Greek Commonwealth* (Görög Nemzetközösség) című, látszólag történelmi témájú munkájában, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a görög civilizáció nagyságát a kifelé tekintő politika tette lehetővé.¹⁰ Amint Quigley ezt az érvet összefoglalja: „Minden kultúrát és civilizációt lerombol, hogy nem vagyunk képesek valamiféle olyan politikai egységet létrehozni, amely szélesebb a nemzetállam kereteinél, amint a görög civilizációt is az rombolta le az i. sz. 4. században, hogy a görögök képtelenek voltak a városállamokon túlmutató politikai egység kovácsolására.”¹¹

Zimmern a Milner-csoport tagja volt, amit Quigley az uralkodó osztály – valójában annak aktivista része – legfontosabb hálózatának tekintett; ezt a szerepet játszotta az Egyesült Államokban a *National Civic Foundation* és a hasonló progresszivisták hálózatok is. Ezekből a hálózatokból érkezett az első világháború és az orosz forradalom korszakában Woodrow Wilson, az elhivatott amerikai elnök. Versailles-ban Wilson emberei és a Milner-csoport kulcsfigurái egy transzatlanti tervezőcsoport felállítására törekedtek, ám végül az Amerikában létrehozott *Council on Foreign Relations* továbbra is elkülönült a brit Chatham House-tól (a *Royal Institute of International Affairs*tól), és az Egyesült Államok kezdetben még a Népszövetséghez sem csatlakozott. Mindazonáltal ezek a törekvések fektették le az atlanti uralkodó osztály alapjait.¹²

¹⁰ Alfred ZIMMERN: *The Greek Commonwealth. Politics and Economics in Fifth-Century Athens*. 5. jav. kiad. Oxford University Press, Oxford, 1952.

¹¹ Carol QUIGLEY: *The Anglo-American Establishment. From Rhodes to Cliveden*. Books in Focus, New York, 1981. 137.

¹² Kees VAN DER PIJL: *The Making of an Atlantic Ruling Class*. Verso, London, 1984; uő: *Transnational Classes and International Relations*. Routledge, London, 1998; Laurence H. SHoup–William MINTER: *The Imperial Brain Trust: The Council on Foreign Relations and U. S. Foreign Policy*. Monthly Review Press, New York–London, 1977.

A korábbi kihívó államok integrálása a terjeszkedő Nyugatba

Az anglofon Nyugat, és a globális politikai gazdaságban meglévő túlsúlya – ellentétben a manapság időnként hallható véleményekkel – nem csupán egy közzjáték az ázsiai dominancia két hosszú korszaka között.¹³ Bár Kína jelenlegi felemelkedéséhez nem férhet kétség, én éppen amellett érvelek, hogy a Nyugat felemelkedése számos hasonló epizóddal járt, amikor az általam *kihívó államok*nak nevezett országok azon igyekeztek, hogy megvédjék magukat a nyugati kereskedelmi és katonai fölénnel, illetve a transznacionális tőkemozgások hatásaival szemben, amelyekben az angolszász világ játssza a főszerepet.

A fejlődés üteme (a gazdasági teljesítményben, illetve az olyan társadalmi indikátorokban mérve, mint a városiasodás vagy az oktatás) minden ilyen esetben elért egy olyan szintet (mint napjainkban, Kínában is), ahol az adott trendet extrapolálva láthatóvá vált az a pont, ahol a kihívó maga mögé utasítja a Nyugatot.¹⁴ Bár a történelem kimenetele mindig nyitott, és a múltban ismétlődő minták végső soron csak hipotézisek felállítást teszik lehetővé, mégis úgy vélem, hogy a mai Kína és a korábbi kihívó államok – Franciaország XIV. Lajostól Napóleonig, Németország az egyesítéstől a náci 1945-ös vereségéig, Japán a Meidzsi-forradalomtól 1945-ig, vagy a Szovjetunió és kelet-európai kópiái – politikai gazdaságtana között túl nagy a strukturális hasonlóság ahhoz, hogy ne állíthassunk fel egy, a történeti előzményekből kikövetkeztetett forgatókönyvet.

Minden esetben döntő fontosságú volt az alapvető állami-társadalmi konfiguráció átalakítása. Az összes korábbi esetben ez az állami osztály felszámolásával ment végbe, ami többnyire komoly nemzetközi konfliktusokkal járt együtt. Egy állami osztályban a politikai és a gazdasági hatalom egybeolvad. A társadalom fölötti hatalmát az állami osztály az állam feletti ellenőrző szerepéből eredezteti, és így nem lehet meg ez utóbbi nélkül, hiszen annak hiányában társadalmi jólétét és presztízsét is elveszítené. Ezzel szemben a liberális Nyugaton a politika és a gazdaság alkotmányosan és ideológiai szempontból is elkülönül egymástól. Az uralkodó osztály ennél fogva csendben meghúzódik saját segítői, az előtérben nyíltan és látványosan a hatalmat gyakorló menedzseri réteg és

¹³ André Gunder FRANK: *ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. University of California Press, Berkeley, 1998.

¹⁴ Kees VAN DER PIJL: *Global Rivalries from the Cold War to Iraq*. Pluto, London; Sage Vistaar, Új-Delhi, 2006. 23. és 26., az 1.1 és az 1.2 táblázatok.

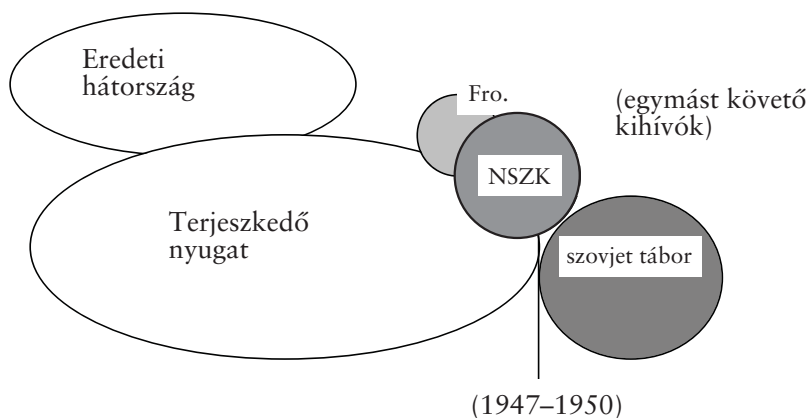
a kormányzó politikai osztály mögött. Ez természetesen minden konkrét esetben ennél sokkal összetettebb formában jelentkezik. Minden állami osztályon belül elkülönülnek rétegek – az értelmiségiek, a menedzserek, a biztonsági apparátus, a technokraták és az ideológusok –, még az olyan, látszólag egységes állami osztályokon belül is, mint a szovjet típusú kihívó államok nómenklatúrája. A magyar Konrád és Szelényi, illetve Hegedűs András voltak ennek az aspektusnak a legjelentősebb értelmezői.¹⁵ Ebben az értelemben az állami osztály nem különbözik attól, ami a liberális felfogásban az uralkodó, a kormányzó és a menedzserei káderek osztályainak összességéként jelenik meg. Ami fontos, hogy a kihívó államok állami osztálya egységesen gyakorol ellenőrzést a társadalom felett, és egy entitásként konfrontálódik vele, olyan entitásként, amely minden belső ellentéte dacára kénytelen összetartani.

Minden kihívás azzal végződött, hogy az állami osztály elveszítette politikai-gazdasági hatalmát. Kína természetesen még zsákbamacskának számít ebből a szempontból, és a helyzetet még bizonytalanabbá teszi a nyugati világot sújtó komoly válság, valamint az, hogy mindez miként fogja befolyásolni azt az életformát, a társadalom és a természet felhasználásának azokat a formáit, amelyeken ez a világ alapul.

A kelet-európai országok alárendelődésének elemzéséhez hasznos, ha a hidegháborút nem a kapitalizmus és a kommunizmus közötti küzdelemként értelmezzük, hanem a hátország/kihívó ország struktúrafejlődésének egyik – természetesen adott sajátosságokat hordozó – epizódjaként tekintünk rá. Ebből a szempontból a hidegháború akkor kezdődik, amikor a német kihívó vereséget szenved, és erővel integrálják a nyugati konstellációba, ami az újabb kihívóval, vagyis a Szovjetunióval és az általa vezényelt tömbbel szemben sorakozik fel. Másként fogalmazva az európai integráció két olyan társadalomra épült, amelyben az állami kezdeményezésnek és ellenőrzésnek hosszú története volt, és bár időnként ezt némi liberalizmus is színezte, de hegemon szerepre sosem juthatott. A NATO-t azért hozták létre, hogy a tagországok (különösen Olaszország és Belgium) ne sodródjanak államszocialista pályára, és közben féken tarthassák a német igényeket is. Vagy, ahogyan azt a NATO második főtitkára, Lord Ismay elhíresült mondásában megfogalmazta: a szövetség célja, hogy „Németországot kordában, az oroszokat kívül, az Egyesült Államokat pedig belül tartsuk”. A későbbiekben az európai integráció olyan

¹⁵ KONRÁD György–SZELÉNYI Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989; ANDRÁS HEGEDŰS: *The Structure of Socialist Society*. [Ford. R. FISCHER, jav. P. SZENTE]. St. Martin's, New York, 1977.

francia stratégiává vált, amelyben Franciaország Nyugat-Németország felzárkózását tárgyalási alapnak tekintette, és még akkor is ragaszkodott hozzá, hogy ebben döntő szava legyen, amikor Németország már ismét erősebb lett, mint Franciaország. Az 1. ábra ezt a kezdeti állapotot szemlélteti. Kézenfekvő okokból kihagytam az ázsiai kihívókat (Japánt 1945-ig, illetve a mai Kínát), valamint az olyan „szekunder” kihívókat, mint az Osztrák–Magyar Monarchia, Olaszország, Törökország és Irán, Brazília és India stb. (a pontos definíciókhoz lásd 2006-os munkám első fejezetét).



1. ábra.

Geopolitikai konfiguráció a háborút követő euroatlanti integráció kezdetekor

Mindegyik kihívó országban létezik tendencia egy olyan kvázi liberális vagy protokapitalista osztály kialakulására, amely az állami ellenőrzés égisze alatt fejlődik (persze az, hogy ez mennyire intenzív és átfogó, esetről esetre különbözik). Vagyis ott is kifejlődhet egy burzsoázia, ahol nyíltan nem jelenítheti meg magát, és arra kényszerül, hogy – Gramsci kifejezésével – „molekuláris” formában fejlődjön; ez annak az eredménye, ahogyan az állami osztály akaratlanul is emulálni igyekszik a liberális nyugat vívmányait.¹⁶ Nagy általánosságban, a burzsoázia olyan parazita osztályként jelenik meg, amely az állam által nyújtott lehetőségektől függ, ám egy adott ponton előrenyomul, és arra törekszik, hogy az állam funkcióit saját szükségleteihez igazítsa. A szovjet tömbben ez

¹⁶ Antonio GRAMSCI: i. m. 114.

főleg a legnyugatibb országokban, Magyarországon és Lengyelországban volt látható, ahol megjelent a burzsoázia molekuláris fejlődése. A magyarok már az 1980-as évek közepén munkaidejük egyharmadát a magánszektorban töltötték, amit a közgazdász Kornai János „spontán privatizációnak” nevezett.¹⁷ Ahol a burzsoá osztály kialakulását jobban akadályozták, ott az 1989–1990-es privatizációt a helyi pártfunkcionáriusok és állami tisztségviselők korrupciós ügyei és törvénytelenül összeharcsolt vagyoni jellemzték.¹⁸

A Szovjetunió felbomlása egybeesett Németország újraegyesítésével és teljes szuverenitásának visszaszerzésével. Ugyanakkor az európai integráció története is fordulóponthoz érkezett. A francia–német, államilag mediált „fordista” jólétiállam-koncepciót felváltotta egy neoliberális elképzelés, amely a privatizáción, a liberalizáción és a flexibilis munkaerőn alapult. Mindezt az Európai Gyáriparosok Kerekasztala (ERT) képviselte, ez a nagy EU-s cégek vezetőiből álló stratégiai hálózat, amelynek tagjai az újonnan megnyíló kelet-európai területet lelkesen igyekeztek a saját „Mexikójukká” változtatni, hogy a termelést oda kihelyezve fojtassák el a nyugat-európai munkáosztályok ellenállását a neoliberális „reformokkal” szemben.¹⁹

Mindazonáltal a NATO bővítése hamarosan felülírta az EU-államok stratégiáját, hogy kelet-európai partnereikkel már korábban meglévő kapcsolataikra építsenek (Németország és Ausztria Magyarországon, valamint a szlovéniai és horvátországi függetlenségi mozgalmak esetében, Franciaország Romániában és Lengyelországban, Olaszország Albániában stb. – természetesen ez nem volt mindig ennyire élesen elkülönítve). Ezzel az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kívánt aktív szerepet játszani az új Kelet-Európa megszervezésében. Pontosabban meg akarták akadályozni, hogy újra közeledjen Oroszországhoz; újjáéledt az 1922-es rapallói egyezmény gerjesztette régi félelem, mikor az orosz nyersanyagok, valamint a német mérnöki képzettség és tőke egymásra találtak. A NATO jugoszláviai beavatkozása, valamint a szervezet kiterjesztése a Balti- és a Fekete-tengerig egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy egy efféle szövetség ne ismétlődhesen meg.²⁰

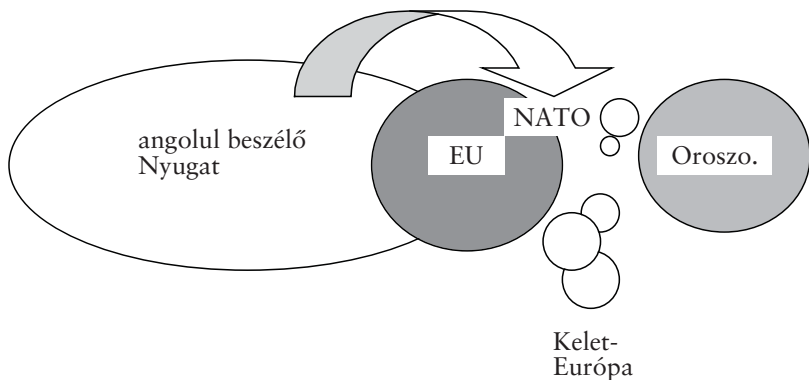
¹⁷ Jean-Yves PÔTEL: *Aventureuse privatisation de l'économie: L'Europe de l'Est en quête de propriétaires. Le Monde Diplomatique*, 1991. június.

¹⁸ David M. KOTZ [F. WEIRRELL]: *Revolution from Above. The demise of the Soviet system*. Routledge, London, 1997.

¹⁹ Bastiaan VAN APELDOORN: *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. Routledge, London, 2002. RIPE Studies in Global Political Economy.

²⁰ Kees VAN DER PIJL: *Global Rivalries*. I. m. 7–8. fejezet.

A NATO és az EU stratégiái egymással versengve igyekeztek befolyást szerezni a szovjet gyámkodás alól éppen felszabadult kelet-európai országok felett. Ezeket a stratégiákat visszhangozták a helyi elitiek is, akik immár „nyugatiként” szerették meghatározni magukat. A 2. ábra az 1989 utáni erőviszonyokat mutatja be.



2. ábra.

Az euro-atlanti integráció geopolitikai konfigurációja 1991 után

Ha meg akarjuk érteni a kelet-európai országok alárendelődésének természetét, akkor vissza kell térnünk azokhoz az osztálystruktúrákhoz, amelyek az ilyen jellegű geopolitikai konfigurációkban működnek.

2. Tőke és káderek a transznacionalizáció folyamatában

Amint arról már szó esett, a kapitalista termelési mód teljes mértékig csak az angolul beszélő Nyugaton kristályosodott ki. Ezt megelőzte „számos elbukott próbálkozás, főként Olaszországban és Hollandiában”.²¹ Ezekhez társult még „az agrárkapitalizmus kitérője, amelyet sehol másutt nem alkalmaztak egy egész országban”. Innen ered az az anakronisztikus, kvázi arisztokratikus berendezkedés, amely továbbra is megkülönbözteti Nagy-Britanniát Észak-Amerika és Ausztrálázsia racionálisabb telepes társadalmaitól (főleg, ha Amerikát a rabszolgatartó Dél polgárháborús veresége után tekintjük). Ezek a társadalmak együttesen mégis olyan

²¹ Victor KIERNAN: Modern Capitalism and Its Shepherds. *New Left Review*, 1990/1. 75–94. 76.

egyedi transznacionális konstellációt eredményeztek, amelynek keretei között a kapitalista termelési mód strukturálisan „otthon érezhette” magát.

Az, hogy a liberális Nyugat mindmáig a globalizálódó tőke sarkalatos pontjának számít, két terület – a mobilis vagyonok és a rögzült állami fennhatóság – sajátos elkülönítésének köszönhető. A tőke történetileg éppen azokban a hézagokban fejlődött ki, amelyek a feudális termelő struktúrák, például a majorok és a céhek között adódtak, illetve az európai társadalom szuverén entitásainak hatalma alól kibújó kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokból. A tőke ezeket a helyeket a tőkeáramlás transznacionális terén keresztül kapcsolta össze; ezért a tőke nem zárható egy adott állam keretei közé (amivel például a náci Németországban próbálkoztak) anélkül, hogy el ne veszítené azokat a jellemzőit, amelyek tőkévé teszik. Így az az elképzelés – amely 1989 körül vált oly népszerűvé Kelet-Európa-szerte –, hogy egy ország új keletű szuverenitásának megfelelően „bevezetheti” a kapitalizmus valamely adott változatát (akkoriban a „svéd modell” örvendett különleges népszerűségnek), nem ismeri fel a tőke és az állam fennhatóságának térbeli elkülönülését. Csak egy olyan jellegű uralkodó osztály képes összetett módon irányítani mind a kétféle teret, mint amilyen az angol nyelvű liberális „hátország” körülményei között kialakult. Ezt azért teheti meg, hogy gazdasági érdekeit offshore-ok vagy a területen kívüliség más formáinak segítségével elkülöníti az állami ellenőrzéstől, attól az államtól, amelyet végső soron maga irányít.²² Ugyanakkor rendkívül ügyel rá, nehogy bármiféle állami jellegű szabályozási forma kiterjedjen a nemzetközi szférára. Az anglofon Nyugatnak soha nem voltak olyan parlamentáris vagy állami intézményei, mint az EU, és ilyet a jövőben sem szándékozik létrehozni, amint arra a brit vonakodás és a „szuperállammal” kapcsolatos populista aggodalmak folyamatosan emlékeztetnek minket.

Az atlanti uralkodó osztály, amely történetileg levezényelte a Nyugat és a tőke felemelkedését, ezt a két szférát a már említett kiegészítő osztályok segítségével tartja ellenőrzése alatt. Uralma, azok a módszerek, ahogyan gazdasági és politikai káderei a kihívásokat és a problémákat kezelik, természetesen kiterjed a nemzeti és nemzetközi terekre is, és ebben az értelemben igazolható az a tétel, hogy a történelem az osztályharcok története. Példának okáért az, hogy a „svéd modell” egyáltalán kiala-

²² Ronen PALAN: *The Offshore World. Sovereign Markets, Virtual Places, and Nomad Millionaires*. Cornell University Press, Ithaca–New York–London, 2003. 15.; Thomas FERGUSON: *Golden Rule. The Investment Theory of Party Competition and the Logic of Money-Driven Political Systems*. Chicago University Press, Chicago, 1995.

kulhatott, csakis a svédországi osztályharcok eredménye; elképzelhető, hogy ha egy svéd vállalat, mondjuk a Volvo Magyarországon vagy Lengyelországban kezd beruházásokba, akkor magával viszi ennek a „modellnek” bizonyos aspektusait, hiszen „minden egyes tőke szükségszerűen azon kizsákmányolási stratégiák bélyegét viseli, amelyek az osztályharc és a történeti fejlődés egy specifikus társadalmi formációjának felelnek meg”.²³ De még a legjobb esetben is csupán a svéd modell egy költség-hatékonyabb verziója jöhet szóba, hiszen – a profitabilitás szent céljától eltekintve – egyetlen cég sem küldetést teljesít.

Amikor a szovjet tömb gazdasági tere megnyílt a globális tőke előtt, és az ottani országok állami osztályai elveszítették hatalmukat (amelyet végső soron a Nyugat és a tőke elleni szocialista forradalomnak köszönhettek), a régió munkaereje közvetlenül elérhetővé vált a tőke számára, mégpedig olyan feltételekkel, amelyek igencsak vonzóvá tették az ottani beruházásokat vagy más foglalkoztatási lehetőségeket. Ám ebben a folyamatban nem egy-egy magyar, lengyel, cseh vagy másféle uralkodó osztály emelkedett ki, hanem egy sor köztes osztály, amelyek most olyan kiegészítő kádereként ajánlották fel szolgálataikat az ellenőrzést gyakorló globális tőke számára, akikre rá lehet bízni a munkaerő kizsákmányolását. 1989-ben, akárcsak a megelőző évszázadok során, a globális politikai gazdaság parancsnoki állásai Nyugaton voltak, a széles értelemben vett atlanti uralkodó osztály irányítása alatt, és ott is maradtak. Kelet-Európában (egy-két mágnást leszámítva) nem egy széles bázisú új burzsoázia alakult ki, hanem az atlanti uralkodó osztálynak alárendelt menedzserei káderek rétege. Amint arra Eyal, Szelényi és Townsley rámutattak: „A politikai kapitalizmus elméletének várákoszásaira rácáfolva – amely azt jósolta, hogy a káderek és a nómenklátúra soraiból egy új, tulajdonnal bíró burzsoázia fog kiemelkedni – ...ezeket az irányító funkciókat elsősorban nem tulajdonosok, hanem menedzserek töltik be, és a hatalmuk többnyire nem a tulajdonukon, hanem a szakmai hozzáértésükön alapul. [...] A posztkommunista időszak új hatalmi elitje nem tulajdonosokból áll, hanem sokkal inkább a technokrata-menedzserei elitből és az új politokráciából tevődik össze – ezek jelentik a domináns frakciót, míg az elit humán- és társadalomtudományi értelmiségiek adják a hatalmi elit alávetett frakcióját.”²⁴

²³ John MILIOS–Dimitris P. SOTIROPOULOS: *Rethinking Imperialism. A Study of Capitalist Rule*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009. 120.

²⁴ Gil EYAL–Iván SZELÉNYI–Eleanor TOWNSLEY: The Theory of Post-Communist Managerialism. *New Left Review*, 1997/1. 60–92., 61.

Lengyelországban a lakosság mintegy 10–15 százaléka csinos jövedelmet húz az efféle menedzseri káderállásokból, ami meglehetősen közel áll a korábbi rezsim gyakorlatához. A neoliberális szakemberek számára az előnyök megszerzésének garanciájaként fontos marad az állami befolyás. A szociológus Jadwiga Staniszkis egyenesen államkapitalizmusról beszél.²⁵ Az adott időszakban Lengyelországban az új üzleti vállalkozások egyharmadát a nómenklatúra korábbi tagjai ellenőrizték, akik megosztotva kibékültek egykori ellenzőikkel. Magyarországon az 1998-as választásokat megnyerő Orbán Viktor és pártja, a Fidesz–MPP platformjában megbélyegezte az IMF politikáját, és „a pénzügyi szektor, valamint a kommunista nómenklatúra közti hallgatólagos megegyezést”.²⁶ Ekkoriban már erős volt az elégedetlenség a magyar, a lengyel vagy a cseh gazdaság (és különösen a bankszektor) a nyugati tőke kezébe kerülése miatt, míg azokat a befektetőket, akik például a lengyel–ukrán határzónában működtek, vagy a Kelet-Európán belüli turizmusban voltak érdekeltek, felbőszítették az EU-csatlakozást előkészítő új vízumrendelkezések.²⁷ A földbirtokok egykori tulajdonosaiknak való visszajuttatásának ötlete komoly bizonytalanságot okozott a mezőgazdaságban, és ez azzal párosult, hogy megnyitották a határokat az EU mezőgazdasági termékei előtt; mindez együtt az élelmiszer-termelés megrokkolásához vezetett, a gabonatermelés egy évtized alatt egyharmadával csökkent.²⁸

A nyugati tőkének alávetett, segéderőként dolgozó menedzseri káderosztály létrejött Kelet-Európában nagymértékben az állami irányítású iparosítás és modernizáció öröksége. A káderosztály kialakulása az érett kapitalizmus fejlődésének jelensége, amely a munka nagyfokú szocializációját és „tercierizációt” feltételez. Nyugat-Európában az 1968-as mozgalmak utóhatásaként a menedzseri réteg is belekerült abba a baloldali hullámba, amely az 1970-es években végig érezte hatását, bár a Thatcher és Reagan által képviselt neoliberális ellenforradalom végül véget vetett neki.²⁹ Ám a kapitalizmus kontextusában aktivizálódó kelet-európai menedzseri káderréteg egy későbbi időpontban formálódott ki, amikor a neoliberális irányzat éppen erejének teljében volt. A nagy-

²⁵ Idézi Bernard MARGUERITTE: Bernard, Que reste-t-il des rêves de „Solidarité”? La Pologne malade du libéralisme. *Le Monde Diplomatique*, 2002. október.

²⁶ László ANDOR: Après dix ans de cure d’austérité: La Hongrie dans l’antichambre de l’Europe. *Le Monde Diplomatique*, 2000. február.

²⁷ Guy-Pierre CHOMETTE: Pologne, Ukraine, Biélorussie: les frontières se referment sur les marches orientales de l’Union européenne. *Le Monde Diplomatique*, 2003. április.

²⁸ László ANDOR: i. m.

²⁹ Kees VAN DER PUJL: *Global Rivalries*. I. m. 5., 8. fejezet.

burzsoázia hiányában a gazdaságot irányító menedzseri réteg elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy megszabaduljon az államszocialista struktúráktól, de ahhoz már nem, hogy a politikai hatalmat is magához ragadja – ez utóbbit a humánértelmiségre hagyta. „A menedzserek és értelmiségi szövetségeseik nyugaton nem voltak elég erősek hozzá, hogy »kitűrjék a helyéről« a régi vagyonos osztályt, ám Kelet-Közép-Európában elég erejük volt hozzá, hogy szétverjék az uralkodó államszocialista rendszert.”³⁰

Felmerül a kérdés, hogy a jelenlegi uralkodó osztály valóban atlanti-e, és a Kelet-Európában kisegítő osztályként funkcionáló menedzseri réteg nem csupán egy átnevezett új állami osztály?

Ennek a megválaszolásához vissza kell térnünk ahhoz a gondolathoz, hogy a Nyugaton hatalmon lévő uralkodó osztály a két szférában működő köztes osztályokon keresztül mind a politikát, mind pedig a gazdaságot ellenőrzése alatt tartja. Ezt azonban az ennek érdekében munkálkodó osztálystratégiákon keresztül teszi, hiszen az uralkodó osztály felsőbb rétegei nagyrészt „dinasztiákból” állnak, amelyek örökségként bírják a hatalmat. Bár akadnak olyan esetek, amikor az ilyen dinasztiák maguk intézik ügyeiket, többnyire csupán az első nemzedék az, amelyik valóban maga építette ki üzleti birodalmát. Gondoljunk csak Rupert Murdochra. Az osztálystratégiákat az különbözteti meg a menedzseri káderrétegtől (vagy a kormányzó osztálytól), hogy nem adott vállalatokat irányítanak, hanem számos vállalat irányítását fogják össze, illetve a magánjellegű, politikai tervezést végző agytrösztök tagjai.

Napjainkban egy egész sor fontosabb transznacionális tervek központ létezik, amelyek közül a legjelentősebbek a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (ICC), a Bilderberg-csoport konferenciái, a Trilaterális Bizottság, a Világ-gazdasági Fórum és a Fenntartható Fejlődés Üzleti Világtanácsa (WBCSD).³¹ Az olyan csoportosulások nyomdokába lépve, mint a Milner-csoport, a „stratégia” ezekben a szervezetekben az ellenőrzés politikai-gazdasági koncepciójaként jut teljes érvényre. Ezek azok a helyek, ahol az uralkodó osztály stratégiái kapcsolatba kerülnek azokkal a menedzserekkel, vagy a kormányzó osztály azon tagjaival, akik csatlakozni kívánnak hozzájuk, illetve akiknek a cégei vagy államai éppen az események középpontjába kerültek. Ezekben a találkozásokban a transznacionalitás önmagában is kulcsszerepet kap. Amint Gramsci észrevette, a transznacionális osztály-

³⁰ Gil Eyal–Iván SZELÉNYI–Eleanor TOWNSLEY: *The Theory of Post-Communist Managerialism*. I. m. 67.

³¹ Stephen GILL: *American Hegemony and the Trilateral Commission*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990; Jean-Christophe GRAZ: How Powerful are Transnational Elite Clubs? The Social Myth of the World Economic Forum. *New Political Economy*, 2003/3. 321–340.

hálózatok „a legkülönbélebb történelmi gyökerű politikai megoldásokat kínálják, és hozzájárulnak azok győzelméhez az egyes országokban – olyan nemzetközi politikai pártokként jelennek meg, amelyek minden nemzeten belül a nemzetközi erők teljes koncentrálásával működnek”.³²

Az összefonódó igazgatóságok hálózatának gravitációs pontja történetileg az angolul beszélő Nyugat. A huszadik század folyamán a német cégek holland és holland–angol vezetőtestületeiken keresztül csatlakoztak be ebbe a központi hálózatba. Amint arra Fennema rámutatott, az 1970-es évek közepének válsága idején már egyértelműen láthatóak voltak az első jelei annak, hogy a német cégek az átfogó atlanti hálózat középpontja felé gravitálnak.³³ A politikai tervező csoportok is szilárdan az atlanti tengely mentén koncentráálódtak, bár némelyikük, így a Trilaterális Bizottság japán és ázsiai tagokat is magába fogadott (amelyek egyébként alig voltak jelen az egybefonódó céghálózatokban). A Világ-gazdasági Fórum még inkább céljaul tűzte ki a valódi globális reprezentációt. Ennek ellenére, amikor 1997-ben azt vizsgálták, hogy a fent említett öt politikai tervező csoport milyen mértékben érintkezik a *Fortune* magazin globális 500-as listáján szerepelő nagyvállalatok összekapcsolódó vezetői hálózatával, William Carroll és Colin Carson arra jutottak, hogy a politikai tervezőcsoportok még hangsúlyosabbá tették a hálózat súlypontjának atlanti koncentrációját. Mindazonáltal „a három anglo-amerikai országban székelő vállalatok – a politikaformáló testületek hangsúlyos tagjai – teljes mértékig integrálódtak a kontinentális Európában is ... [míg] a japán cégek esetében a politikai csoportok fontos hídát jelentenek a globális menedzsment felé”.³⁴

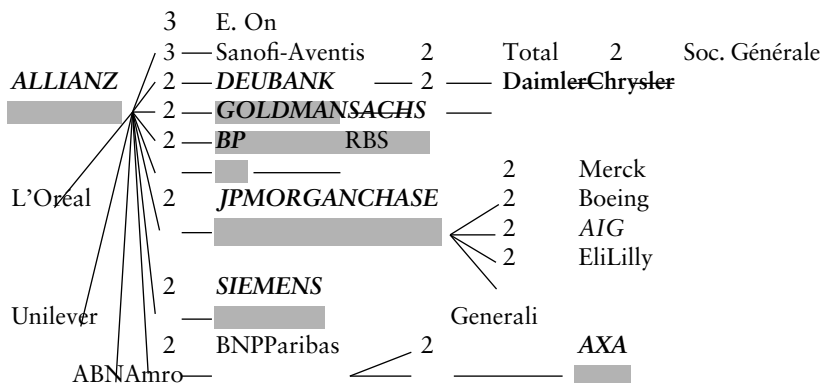
A hálózatok legfrissebb elemzéséből, amelyet jelen sorok szerzője Otto Holmannel és Or Ravivval közösen végzett, az derül ki, hogy 2005-ben az atlanti uralkodó osztály összekapcsolódó vezetőségi struktúráinak súlypontja határozottan Németországra esik, és elsősorban pénzügyi cégeket (bankokat és biztosítótársaságokat) foglal magába az Atlanti-óceán mindkét partjáról, bár kétségtelen, hogy a „német” összetevő centrális pozícióját az tette lehetővé, hogy neoliberális üzleti stratégiákat dolgoztak ki, és olyan angolszász szakembereket alkalmaztak, mint Peter Sutherland. Ebben a tekintetben az EU egyértelműen beépült az eredeti liberális „hátország” kiterjesztésébe, különösen 1989–1991 után. A 3. ábrán azt mutatom

³² Antonio GRAMSCI: i. m. 182. jegyzet.

³³ Meindert FENNEMA: *International Networks of Banks and Industry*. Nijhoff, Hága, 1982.

³⁴ William K. CARROLL–Colin CARSON: Forging a New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of Global Corporate Governance. *Journal of World-Systems Research*, IX, 1. Winter 2003. 67–102. (7. ábra.)

be, hogy az összefonódó vállalati hálózat legfontosabb tagjai 2005-ben miként kapcsolódtak össze két exkluzív tervezői csoport, a Trilaterális Bizottság és a Bilderberg tagságán, illetve a tanácskozásokon való részvételén keresztül.



A részt vevő igazgatók száma – 2 – (a szám hiánya: 1)

A Trilaterális Bizottságban részt vevő vállalat dőlt nagybetűvel szedve; Bilderberg-konferencián részt vevők kövér betűvel szedve; mindkettőn részt vevők kiemelve.

Az Otto Holmannal és Or Ravivval végzett kutatások alapján; az igazgatósági posztok a *Financial Times* 2005. június 11-i számában közölt Global 500-lista alapján; a Bilderberg és a TB-tagság a megfelelő honlapokon közölt listák alapján.

3. ábra.

A személyi összefonódások nemzetközi hálózatának legfontosabb elemei (a kölcsönös összefonódások nélkül), és a Trilaterális Bizottságban, illetve a 2005-ös Bilderberg-tanácskozáson való részvétel

A nyugati tőke nagy tömegben áramlott Kelet-Európába, szinte teljes mértékben átvette és magába integrálta a lengyel, a magyar és a cseh bankszektor. Ám nem egykönnyen találhatunk olyan kelet-európai osztálystratégiákat, akik bekerültek volna a 3. ábrán bemutatott hálózatokba. Láthatólag kevesen vannak olyanok, akiket a nyugati uralkodó osztály stratégiai szinten tárgyalópartnernek tekint. A 2007-es isztambuli Bilderberg-konferencia (ez az utolsó, amelyet részletesen vizsgáltam)³⁵ résztvevőinek listája rávilágít, hogy a NATO és az EU bővítéseinek dacára

³⁵ Daniel ESTULIN: Bilderberg 2007. Towards A One World Empire. *Nexus Magazine*, 2007 augusztus-szeptember. 19–25.

is mennyire „Nyugat” maradt a Nyugat. Bár mind az EU bővítési biztosa, mind a NATO-bővítés legfontosabb stratégája részt vett a találkozón, az újonnan integrálódott egykori Varsói Szerződés/KGST-tagállamok egyetlen képviselője sem volt jelen – Ausztria és Finnország voltak a legkeletibb államok, ahol az atlanti uralkodó osztály tárgyalópartnereket talált magának a helyi káderek és kormányzó osztályok körében (Törökország már jóval korábban bevett tag volt). Bár az EU arra törekszik, hogy Budapestet regionális gazdasági központtá tegye (többek között egy olyan „páneurópai folyosó” tervével, amely Szerbiát és a Dunát megkerülve Bosznia-Hercegovinán keresztül a horvátországi Ploče kikötőjéig húzódna),³⁶ egyetlen magyar sem kapott helyett a mellett a kerekasztal mellett, ahol az ilyen tervek széles körű stratégiai vonatkozásairól esik szó.

Hadd foglaljam össze azzal ezt a fejezetet, hogy a gazdaságot a kapitalista uralkodó osztály számára működtető menedzseri káderréteg végső soron főként ez utóbbi hegemoniájából eredően kerül alárendelt szerepbe. Ha egy rendszerszintű válság meggyengíti ezt a hegemoniát, akkor gyakran olyan utakon igyekszik kiutakat keresni, amelyek elvetik a kapitalizmus fundamentumául szolgáló liberális alapelveket. Ilyen körülmények között az osztályok közötti általános erőviszonyok határozzák meg, hogy mit vállal az ortodox utakat feladó káderréteg. Az 1930-as évek Németországában a munkásosztály veresége miatt a náci diktatúra részévé vált, míg az Egyesült Államokban a munkások folyamatos radikalizálódásának hatására a menedzseri forradalom az egykorú vélekedések szerint a New Dealbe torkollott. Az 1970-es években a káderréteg fejlődése az előző évtized munkás- és ifjúsági mozgalmainak hullámain követte, és ez Nyugat-szerte határozott progresszív vonásokat adott neki. A jelenlegi válság ismét számos eltérést indukál a neoliberais ortodoxiától. Az angolul beszélő Nyugaton ez a dolgozó osztályok eddig példátlan mértékű vereségével jár együtt, és a trend – jóllehet nem ennyire totálisan – az EU-ban is hasonló. Ám meglehet, hogy a kelet-európai menedzseri réteg ezúttal is más útra lép, mint nyugat-európai kollégái. Akárcsak az Egyesült Államok latin-amerikai „hátsó udvarában”, amely a tőke neoliberális transznacionalizálásának csapásait elszenvedve balra fordult, azok a „Mexikók”, amelyeket az EU álmodott magának Kelet-Európában, egyre kevésbé bíznak meg a gazdaságaikat irányító nyugati vezetésben. És ez elvezet minket Kelet-Európa politikai alárendelődésének kérdéséhez.

³⁶ Jean-Arnault DÉRENS: De la Hongrie à la Bosnie-Herzégovine: Dans les „corridors de développement” de l’Union européenne. *Le Monde Diplomatique*, 2002. november.

3. Alárendelt kormányzó osztályok verbuválása a nemzetállami forma bővített újatermelésével

A kelet-európai politikai gazdaságtan átalakítása nem szorítkozott kizárólag az állami osztályok kisemmizésére, illetve az államszocializmus, a központi tervgazdálkodás és szociális gondoskodás lebontására. Létre kellett hozni a kormányzó osztályokat is azoknak a soraiból, akik hajlandóak és képesek voltak nyugati felügyelet alatt munkálkodni. Ez a fajta rendszerváltás – amelynek története a napóleoni korszak utáni Európa új rendjét kialakító Bécsi kongresszussal kezdődik – az, amit a magam részéről a nemzetállami forma bővített újatermelésének nevezek. A posztszovjet Európa (és Jugoszlávia) átrendezése csupán a több évszázados nyugati terjeszkedési stratégia legújabb felvonása volt.

Itt vissza kell térnünk arra a nézetre, amely a külső kapcsolatokat olyan relatíve független területnek tekinti, ahol az osztályhatalom funkcionál. A „nemzet”, amelyet oly könnyedén tekintünk valamiféle kvázi természetes adottságnak, valójában a közösségi kapcsolatok társadalmiasulásának egy adott pontja csupán (bár ezek a kapcsolatok valóban természetes eredetűek, és azóta léteznek, amióta az emberi csoportok etnogenezisük folyamán tudatos szubjektumként kezdtek működni). A törzsek közötti, vagy a birodalmak és a nomadizálók között kialakult kapcsolatokon keresztül – amelyek mindegyike együtt járt az adott társadalmakon belüli és a társadalmak közötti osztályharcokkal is – alakultak ki egy adott ponton a nemzetek közötti külkapcsolatok. A nemzetállam úgynevezett attribútumai – terület, nyelv, kultúra, közös történelem – nem többek, mint ennek a történelemnek a tárgyiasított, pozitivisták összefoglalásai; ez a megközelítés tagadja a további fejlődés lehetőségét, és egy *nemzet közös harcának* tekinti azt a küzdelmet, amely valójában az adott nemzeten *belül* folyik (mindig beágyazódva azokba a transz- és internacionális konfliktusokba, amelyek az etno-transzformációval járnak).

Az anglofon Nyugat fejlődési pályája itt is egyedi történelmi tapasztalatként jelenik meg. Az angolul beszélő tengerentúli telepes területeken egy posztnemzeti társadalom fejlődött ki, tekintve azt a szisztematikus brutalitást, ahogyan a bennszülött népeket (az amerikai indiánokat, az aborigéneket, a maorikat) kiirtották. Egyetlen egykori anglofon telepes kolónia területén sem fog megjelenni egy Evo Moráles, hogy a kisemmizett bennszülöttek, a nép többségének nevében visszakövetelje a földet. Ebben a folyamatban szerepe volt az isteni kiválasztottság hitének is, amit a kálvinisták vittek magukkal Észak-Amerikába. Nagy-Britannia

– és később az Amerikai Egyesült Államok – előnyös helyzete a világ többi részével szemben, ahol a külső kapcsolatok még mindig a természet kizsákmányolásának premodern (preurbánus, preindusztériális) szintjei köré strukturálódtak éppen az angolul beszélő világ törvények szabályozta társadalmi önfegyelem, a *habeas corpus* és a mozgás szabadsága köré épülő állami-társadalmi komplexum felé vezető útján alapult.

A nemzetállami forma 1815-től kifejezetten úgy jelent meg, mint egy, a saját politikai infrastruktúráját mintának tekintő anglofon stratégia a világ átrendezésére. Ahogy Franz Schurmann írja: „Az amerikai forradalom bebizonyította, hogy az emberek tudatos és eltökélt tettei nemzeteket építhetnek fel.”³⁷ A Nagy-Britannia nyomába lépő, majd azt túlszárnyaló Egyesült Államok jutott el végül oda, amit én a globális kormányzáshoz vezető birodalmi útnak nevezek. A vezető „hátszói” hatalmak igyekeztek, hogy visszaszoruló és felaprózódó kontinentális és tengeri birodalmakból új territoriális nemzetállamokat kifaragva megnöveljék azt a területet, amelyen a törzsek közötti, illetve a birodalmak és nomadizálók közötti kapcsolatokat a szuverének egyenlőségén alapuló külkapcsolatok váltják fel. Ez olyan előre mutató készítés volt, amely – mint minden társadalmi folyamat – csak osztályok formálódásán és konfliktusain keresztül mehetett végbe. Azok az egyre ellentmondásosabb nemzeti-társadalmi formációk, amelyeket a Nyugat újabb és újabb kapcsolódási pontokon állami formában elfogadott, mind kevésbé képesek – és ez ma minden korábbinál látványosabb – elkülöníteni az idegeneket attól a közösségtől, ami a szuverenitás igényének feltételezett alapja lenne.

A liberális „hátszói” nemzetállami motivációjával szemben ott vannak azok az aktuális és potenciális nemzetek, amelyek kívül esnek a transzatlanti konstelláció központján. A hátszói Bacon szellemében (ám teljes mértékben soha nem túllépve a kvázi etnikai sajátosságokon, illetve a velük járó sovinizmuson) a nemzeti hovatartozást állampolgárságként határozták meg; ám a kontinentális Európában a nemzet ismét felöltötte teljes etnikai vértetét. A modern államiség és a *Code Napoléon* bevezetése azokon a területeken, amelyeket a francia csapatok felszabadítottak a monarchikus abszolutizmus és a klerikalizmus alól, Európa-szerte felszította a modernizálódó elitek nemzeti érzését. A „nemzet” sokak számára persze csupán azt jelentette, hogy a közösségek az etnikai gyökerekre alapozva, az írni-olvasni tudás elsajátításával, az urbanizációval és az ezekhez kapcsolódó társadalmi változásokkal majd tudatos-

³⁷ Idézi Giovanni ARRIGHI: *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-First Century*. Verso, London, 2007. 251.

ságra tesznek szert. Ám éppen ez volt az, ami az angolul beszélő Nyugat számára lehetőséget adott az irányító szerep megszerzésére.

Az 1815-ös bécsi kongresszuson, majd amikor az Oszmán Birodalom kiszorult a Balkánról, Kelet-Közép Európa és a Közel-Kelet első világháborút követő átszabásakor, az 1947 utáni dekolonizációs hullámban, illetve a szovjet tömb felbomlásakor Nagy-Britannia – amelyhez utóbb az Egyesült Államok és másodhegedűként Franciaország is felzárkózott – a korábbi nemzetiségi és vallási külkapcsolatokat ignorálva és szétszakítva darabolta fel a korábbi birodalmakat. Easterly szavaival: „Az új nemzeti határok meghúzásával a Nyugat döntötte el, hogy mi is egy nemzet. Eldöntötte, hogy mely népeknek lehet saját nemzetük, és melyeknek nem... Ráérőltette saját térképét egy olyan világra, amely nyelvi csoportok, vallások, törzsek és egymással keveredő nációk ezreiből állt.”³⁸

Mindez nem csupán a térképek átrajzolását jelentette. A „nemzetépítés” minden esetben azokon a helyi eliteken alapult, amelyek hajlandóak voltak kormányzó osztályokként szolgálni az atlanti uralkodó osztály érdekeit – megerősítve azokat a folyamatokat, amelyek addig is mindkét részről meghatározták az osztályok kialakulását. Mindazonáltal azok, akik – egy 1950-es kutatást idézve, amelyet a harvardi politológus W. Y. Elliott vezetett³⁹ – úgy kívánták megszervezni társadalmukat, hogy „csökkenti akarták a nyugati iparosodott gazdaságok kisegítésre irányuló hajlandóságát és képességét”, *nem* számítottak alkalmasnak arra, hogy állami hatalmat kapjanak. Persze a potenciális partnerek keresése mindenütt óhatatlanul osztályszintű *kompromisszumokat* eredményezett – a helyiek többnyire bennszülött hatalmi bázisukra is támaszkodhattak, ami lehetővé tette, hogy az alkuban különféle engedményeket érjenek el. Ám éppen az adott társadalmak heterogenitása volt az, ami lehetővé tette a Nyugat számára a gyeplő megragadását.

A Nyugat által kiterjesztett globális birodalmi igazgatás legalább egy évszázadon keresztül működött. Ez a fajta kormányzás, amelyet Lipschutz „Birodalomnak” nevezett,⁴⁰ „a 19. és a 20. század folyamán kevésbé az európai birodalmak általi területi ellenőrzésről és közvetlen igazgatásról szólt, mint inkább arról, hogy – ahol szükséges – bevezetik azt a fegyelmet, amely hiányzik az önszabályozó piacokból... Diszkurzív forrásait az Egyesült Államok vallásaiban találjuk, legyenek azok puritánok vagy anglikánok.”

³⁸ William EASTERLY: *The White Man's Burden. Why the west's efforts to aid the rest have done so much ill and so little good*. Oxford University Press, Oxford, 2006. 255.

³⁹ Noam CHOMSKY: Interventions in Vietnam and Central America. Parallels and Differences. *Monthly Review*, 1985/4. 1–29.

⁴⁰ Ronnie D. LIPSCHUTZ: *The Constitution of Imperium*. Paradigm, Boulder, CO, 2009. 10.

Ezt a politikai fegyelmet a nemzetállami forma bővített újratermelése foglalta keretbe, amely egy osztály kialakításának folyamata, és így párhuzamosan elvégzi egy, a nyugati tőkének és az azt ellenőrző uralkodó osztálynak alárendelt osztályként működő menedzseri káderréteg toborzását is. Az államhatalmat a Nyugat meghatalmazottjaként birtokoló, megbízható kormányzó osztályok verbuválásával elérhető a politika és a gazdaság olyan elválasztása, amely elengedhetetlen a kapitalista gazdaság és a demokrácia szeparációjához – ez pedig önmagában előfeltétele a nemzeti-politikai tér, valamint a tőke számára szükséges transznacionális tér szétválasztásának. Így a nemzetállami forma bevezetése a liberális gazdaságpolitika függvénye; *végso soron egy új kormányzó osztály azzal a feltétellel kaphatja csak meg az állam kulcsait, ha ígéret tesz rá, hogy nyitva tartja majd a kapukat.*

Az már az adott körülményektől függ, hogy erre miként kerül sor: megfosztják-e hatalmuktól a korábbi kihívó állam osztályait, amelyek magukban egyesítették az uralkodó osztály és a kormányzó osztály funkcióit, vagy osztályszintű kompromisszumot kötnek azokkal, akik önként hajlandóak a kormányzásért cserébe alávetni magukat a nyugati elvárásoknak.

A bécsi kongresszus utóhatásaival (különösen miután Nagy-Britannia támogatta Görögország nemzeti önrendelkezését), és az Oszmán Birodalom további megnyirbálásával egyre világosabbá vált, hogy miként kívánja manipulálni a Nyugat a külföldi nemzeti aspirációkat. Persze azok az erők, amelyeket a térképek átrajzolásával átstrukturáltak, továbbra is megtartották vallási felosztásukat. Amíg a nyugatiakról azt feltételezték, hogy nemzeteik iránt elkötelezettek, addig a törököket és más Európán kívüli népeket kizárólag vallási szempontok szerint osztályozták.⁴¹ Csupán amikor néhány szocialista gondolkodó (Otto Bauer, Lenin) megfogalmazta a nemzeti önrendelkezés téziseit a szocialista forradalom részeként, akkor vállalták fel tudatosan nyugati politikusok e koncepció támogatását – az első világháború idején. Woodrow Wilson beavatkozása az európai politikába és az oroszországi forradalomra adandó válasz kidolgozásába jelentős mértékben Európa térképének újrajrálásán alapult.

Wilson Versailles-ba is a nemzeti önrendelkezés témájával érkezett. Az elnök számos politikai tervező csoportra támaszkodott, amelyek között ebben a kérdésben ott találjuk az *Inquiry*-t, ezt a száznál is több szakér-

⁴¹ André LIEBICH: Minority as inferiority: minority rights in historical perspective. *Review of International Studies*, 2008/2. 243–263.

tőt foglalkoztató agytrösztöt, amelynek titkára Walter Lippmann volt. Lippmann a J. P. Morgan környezetéhez és a brit Milner-csoporthoz is számos szálon kötődő *New Republic*-ba írott cikkeiben lelkesen támogatta az Angliához való közeledést és az amerikai beavatkozást.⁴² Lippmann, a földrajztudós Isaiah Bowman és néhány társuk kapta a feladatot, hogy pár hét alatt előálljanak a Wilson által kihirdetett nemzeti önrendelkezés nagyszabású tervezetével.

„Térképekkel, demográfiai és gazdasági statisztikákkal, valamint az európai nemzeti politikai mozgalmakról szóló tanulmányokkal felfegyverkezve a csapat arra törekedett, hogy Európa határainak újrarajzolásával új viszályok szítása nélkül garantálhassák a nemzeti önrendelkezést a számtalan etnikai csoport számára. A feladat elvégzésekor a csapat a lehetőségekhez mérten igyekezett figyelembe venni a korábban született titkos paktumokat, és abban reménykedtek, hogy az egész tervezetet képesek lesznek a lehető legelfogadhatóbbá tenni az európai hatalmak számára.”⁴³

Ez nem a bolsevikokon múltott, akik felismerték, hogy a nemzeti önrendelkezéssel az októberi forradalmat az orosz birodalom (lecsökkent) területére korlátozzák, illetve elősegítik e terület további feldarabolását. A korabeli erőviszonyok megértéséhez igen fontos látni, hogy (amint azt a 2. ábra is illusztrálja) a kelet-európai államiság előmozdítása nagymértékben Oroszországgal szembeni stratégiai lépés volt. A kelet-európai *cordon sanitaire* felállítására való igyekezet ki is váltotta a megfelelő reakciót. „Önök Lengyelország, Szerbia és Belgium függetlenségét követelik, és szabadságot az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek – írta Karl Radek egy, a bolsevikok és Wilson közötti jegyzékváltás során 1918 szeptemberében. „– De különös módon nem találjuk az önök követeléseai között Írország, Egyiptom, India, vagy akár a Fülöp-szigetek szabadságának említését.”⁴⁴

Bár ezt a stratégiát először éppen Nagy-Britannia alkalmazta még a 19. században, ezúttal a britek és a franciák kifejezetten aggódtak, hogy mindez milyen hatással lesz gyarmataikra. Wilson végül képtelen volt áterőltetni messzire tekintő stratégiai elképzeléseit, és meghátrálni kényszerült a szocialista forradalommal szembeni jobboldali hevület elől. Legközelebb csupán a második világháborút követően merészelte egy

⁴² Kees VAN DER PIJL: *The Making of an Atlantic Ruling Class*. I. m. 53–54.

⁴³ G. J. A. O'TOOLE: *Honorable Treachery. A History of U. S. Intelligence, Espionage, and Covert Action from the American Revolution to the CIA*. Atlantic Monthly Press, New York, 1991. 306.

⁴⁴ Louis FISCHER: *The Soviets in World Affairs. A History of the Relations between the Soviet Union and the Rest of the World 1917–1929*. (Kivonatos kiadás.) Vintage, New York, 1960. 102.

amerikai elnök vitatni Nagy-Britannia, Franciaország és a kisebb európai gyarmattartó országok ragaszkodását afroázsiai birodalmaikhoz, amelyek közül nem egy ekkorra már nyíltan fellázadt – és ugyanakkor ott volt már egy olyan Szovjetunió is, amely győzedelmesen került ki a náci Németország elleni háborúból, és világszerte komoly reputációnak örvendett.

A háborút követő dekolonizáció volt az első jelentős próbája annak, hogy képes lesz-e a Nyugat a gazdasági liberalizmustól függő kormányzó osztályok verbuválásának politikáját a gyakorlatba is átültetni. Az eseményekkel együtt járó véres felkelések és szabadságharcok dacára, a posztkoloniális függetlenséget az esetek nagy többségében sikerült egy olyan osztálykompromisszummal megpecsételni, amelyben az új „nemzeti” kormányzó osztályok hajlandónak mutatkoztak a liberális államok alkotta világban működni. Mivel a szovjet kihívás még ereje teljében volt, ezért nem lehetett rögtön evidensnek tekinteni, hogy ez végső soron a nyugati, vagyis alapvetően az atlanti uralkodó osztálynak való alárendelődést jelenti. Mindazonáltal India függetlenségének esetében (amely manőverezési lehetőségeinek nagy részét a háború utáni globális politikai térben a szovjet támogatásnak köszönhette) a dekolonizációs osztálykompromisszum aspektusa különösen szembeűnőnek bizonyult. Ez lett a követendő minta a többiek számára is.

„Ahogyan a hatalom a brit imperialista uralom gyakorlóitól az indiai Kongresszus és a Muzulmán Liga, illetve az 1947 augusztusában újonnan megalapított Pakisztán vezetőinek kezébe került... annak jelentősége túlnőtt a szubkontinens földrajzi határain. Amint »az 1648-as és 1789-es forradalmak« Karl Marx értékelésében »nem brit, avagy francia forradalmak voltak, hanem európai forradalmak«, ... az 1947. augusztusi hatalmváltás sem szimplán helyi esemény volt; nem csupán arról volt szó, hogy indiai birodalma elvesztése meggyengítette a brit imperializmus képességét messze ágazó ázsiai és afrikai birtokának megtartására, de ugyanakkor széles körű példát nyújtott a politikai fejlődésben más függő területek számára is.”⁴⁵

Mind a britek, mind pedig az indiai nacionalista vezetők aggódtak, hogy valódi forradalmi helyzet alakulhat ki; ahogyan azt Attlee miniszterelnök bizalmasan Lord Mountbatten tudomására hozta: „Ha nem leszünk nagyon óvatosak, akkor könnyen megtörténhet, hogy Indiát olyan politikai mozgalmak kezére adjuk... amelyek egyértelműen totalitárius

⁴⁵ Ajit Roy: „Revolution” by „Consent”. In: *Indian Case Study: Contemporary India — A Perspective*. Build, Bombay, 1986. 1.

jellegűek.”⁴⁶ Vagyis miközben a két oldal látszólag heves küzdelmet folytatott a független indiai államiság körül, valójában közösen rettegtek a szocialista forradalomtól, amelynek veszélyét a közösségek közötti feszültségek gerjesztette tömegsztrájkok, az indiai hadseregben kitörő lázadások vetítették előre. „Az indiai nemzeti mozgalom burzsoá vezetői... elborzadtak az imperialista-gyarmatosító uralom forradalmi megdöntésének perspektívájától” és „következetes nyomásgyakorlással azon igyekeztek, hogy minél jobb kompromisszumokra jussanak idegen hűbéruraikkal... Az 1947-es rendezés volt ekképpen a legmagasabb szintű kompromisszum, amely elvezetett a brit politikai hatalom kivonulásához Indiából; ugyanakkor súlyosan kompromittált fejlődést jelentett az indiai nemzeti mozgalom számára, amelyet strukturálisan körülírt... meghatározott és kiforgatott magának a hatalom átadásának a hogyanja és mikéntje.”⁴⁷

A hatalomátadás egyben a birodalom drámai léptékű széthullását jelentette, lévén a muzulmán Pakisztán elszakadt a vallásilag sokszínű, hindu többségű Indiától, és ezt emberéletek tömegeit követelő, milliókat érintő áttelepítési hullámok kísérték. Mindkét ország nemzetállammá vált, bár Pakisztánnak etnikailag szétagolt társadalmi bázisának egybetartásához szüksége volt az iszlámra, míg a soknemzetiségű India nem szorult rá az ilyesféle vallási mentsvárakra, és több muzulmán állampolgára volt, mint Pakisztánnak. Ugyanakkor éppen soknemzetiségű volta tette védtelenebbé Indiát a „nemzeti önrendelkezés támogatásának” nyugati stratégiáival szemben. Vajon India a nemzetállam, vagy Tamil Nádu, netán Maharashtra?

Mindez jól mutatja, hogy a Nyugat miként volt képes előnyt kovácsolni magának a nemzetközi politikai térből. Bármilyen modernizációs folyamatban – legyen az akár kihívás a nyugati fölényvel szemben, vagy éppen „komplementer” társadalmi fejlődés – egy adott ponton óhatatlanul felbillen az erőegyensúly a heterogén állami-társadalmi komplexum különféle összetevői között. Ahogyan a társadalmi változások – szükségszerűen egyenlőtlenül – elmélyülnek, a külső kapcsolatok első megjelenési formái egyfajta (proto)nemzeti formába rendeződnek; ebből új elitke emelkednek ki, amelyek azt keresik, hogy milyen lehetőségeik adódnak az őket követő tömegek mozgósítására, így hangsúlyozva saját jelentőségüket. Ilyenkor a Nyugat, közvetlenül vagy az általa ellenőrzött nemzetközi szervezeteken keresztül, képes rá, hogy manipuláljon a belső

⁴⁶ Uo. 17.

⁴⁷ Uo. 29–30.

és/vagy transznacionális idegenséggel. Mindez persze jórészt attól függ, mekkora valódi centrifugális erők feszítik szét az adott államot, illetve attól is, hogy ki képes biztosítani a maximális stabilitást és hozzáférhetőséget. A nyugati hatalmak bármikor átállhatnak a hatalomra aspiráló „nacionalista” elitek valamelyikének oldalára, ha egy soknemzetiségű állam kormányzó osztálya nem bizonyul megfelelően készségesnek.

Amennyiben egy ilyen soknemzetiségű formációt egy olyan kihívó állami osztály irányít, amelynek uralma egyaránt kiterjed a gazdaságra és a politikára is, akkor számíthat rá, hogy megfosztják hatalmától. Ez ugyanis alaposan megnöveli a nyugati késztetést a szeparatista nacionalizmusok támogatására, amint azt Jugoszlávia vagy a Szovjetunió esete is megmutatja. Az anglofon Nyugat, akárhol igyekszik is kiterjeszteni befolyását, bátran támaszkodhat saját „posztnemzeti” jellegére. Ez egyrészt a liberális individualizáció eredménye, másrészt pedig annak tudható be, hogy a kötődését egy területhez már régen elvágta a tengerentúli betelepítés és a bennszülött lakosság számának radikális csökkentése. Így könnyedén kihasználhatja előnyét, nem kell attól félnie, hogy erősebb kihívói netán ellene fordíthatják a nemzetállami forma bővített újratermelésének fegyverét, és – mondjuk – Kalifornia elszakadását követelik az Egyesült Államoktól, hiszen olyan értelemben nincsenek „kaliforniaiak”, ahogyan csecsenek Oroszországban vagy ujugurok Kínában.

A szovjet tömb feldarabolása

Vessünk most egy pillantást a szovjet tömb szétesésére a fentiek fényében. Mennyiben illeszkedett a politikai téren kialakult nyugati hegemonia történetébe – és itt nem csupán a kapitalizmus kiterjesztéséről van szó –? Az uralkodó osztály jellegzetes stratégiája ez, amikor a helyi elitek a kormányzó osztállyá válásra aspirálhatnak. Ennek feltételeit a fentiekben három jelentős történelmi csomópontban vizsgáltuk: a bécsi kongresszus utóhatásaiban és az Oszmán birodalom visszaszorításában; 1917–1919 folyamán; illetve a második világháborút követő dekolonizációs hullámban.

A szovjet tömb széthullásakor (akárcsak Jugoszlávia felbomlásakor) egy újabb tényező is szerepet kapott a burzsoá nemzeti önrendelkezés nyugati stratégiájában: az EU-val való rivalizálás. A nyugati stratégiák aktívan propagálták a szovjet befolyás visszaszorítását, de egyben azt is, hogy gátolni kell a szovjet ellenőrzés alól éppen felszabadult kelet-európai államok európai betagozódását. Az anglo-amerikai kontroll iránti igények éppenséggel a liberális jóléti kapitalizmus újjáéledését is jelenthették volna, bár addigra a Gyáriparosok Európai Kerekasztalának

(ERT) stratégiája már neoliberális formát öltött. Az 1989 májusában tartott Bilderberg-konferencián Timothy Garton Ash rámutatott, hogy jelentős különbségek voltak „egyfelől a Német Szövetségi Köztársaság *Ostpolitik*ja, másfelől pedig az Amerikai Egyesült Államok Kelet-Európa-politikái között”, és aktívabb amerikai szerepvállalást sürgetett annak érdekében, hogy a szovjet hatalom visszaszorítása a továbbiakban is a „nyugati értékek” mentén menjen végbe. Az „*Ostpolitik* európaizálása” helyett, amelyről Bonnban beszéltek, az „*Ostpolitik* nyugatosításával” kell a német törekvéseket ellenőrzés alatt tartani, mivel „az európaizálás egyúttal az amerikanizálással ellentétes”.⁴⁸

A lengyel és magyar ügyekben járatos amerikai kormányzati gazdasági szakértők határozottabb lépésekre biztatták az amúgy meglehetősen óvatos Bush-kormányzatot, és szeptemberben a Kongresszus meg is szavazta a kelet-európai demokrácia támogatásáról szóló törvényt (*Support for East European Democracy Act*, vagy *Seed Act*), amely három év alatt 1,2 milliárd dolláros támogatást ígért Lengyelországnak és Magyarországnak – bár ezek ekkor névleg még a kommunista pártok irányítása alatt álltak –, hogy „az USA közeli partnereivé” tegye őket.⁴⁹ Ezen a ponton, a német újraegyesítés lehetőségét is mérlegre téve Nyugat-Németország még támogatta Gorbacsovot, aki a szovjet rendszert közelítette volna az európai szociáldemokráciához.

Öt évvel később a jugoszláviai beavatkozási politika és a NATO kelet-európai bővítése az idősebb Bush maradék kétségeit eloszlatta. Fontos szerepe volt a Németországgal való rivalizálásnak, és annak is, hogy a hidegháborút követő válság során az amerikai repülőgép- és űrtechnikai iparág a legnagyobb amerikai beruházási bankok felügyelete alá került (amelyeket a Clinton-kormányzatban Robert Rubin és Richard Holbrooke képviselt). A „NATO-bővítés amerikai bizottságának” elnöki székébe pedig a Lockheed Martin stratégiai tervezésért felelős igazgatója került.⁵⁰ Amint Schreiber megjegyezte: „Az Egyesült Államok, anélkül hogy erről partnereivel konzultált volna, eldöntötte, hogy a NATO bővítése először Lengyelországra, Magyarországra és a Cseh Köztársaságra fog kiterjedni: ezt a döntést azután el is fogadtatta az 1997 júliusában, Madridban tartott NATO csúcstalálkozó résztvevőivel. Ez nagyrészt az

⁴⁸ Timothy Garton ASH: *Domestic Developments in Eastern Europe: Policy Implications for the West*, 1989. Bilderberg-találkozó, Gran Hotel La Toja, Spanyolország, május 12–14. (Eredeti dokumentum.) 37.

⁴⁹ Thomas SCHREIBER: Le rêve américain de la „nouvelle Europe”. Depuis la guerre froide jusqu’à l’élargissement de l’union. *Le Monde Diplomatique*, 2004. május. A törvényt 1989 decemberében fogadta el a kongresszus.

⁵⁰ *Context Newsletter*, 2000. január–február. 4.; *De Volkskrant*, 1997. július 5.

USA-beli erős lengyel és magyar lobbinak, másrészt Albright cseh származásának volt betudható, ám ugyanakkor ezek az országok vonzó piacot is jelentettek az amerikai fegyvergyártók számára is, hiszen le kellett cserélniük elavult szovjet technikáikat.”⁵¹

Amint azt 2006-os munkámban dokumentáltam, egyik új NATO-tag-állam sem okozott csalódást, közreműködtek a szerb oldal elszigetelésében, az orosz befolyás visszaszorításában a régió belül. Az anglofon Nyugat leglátványosabb kiszolgálására a 2003-as iraki invázió előestéjén került sor. A levelet, amely a háború legitimációja miatt Franciaországgal vitába bonyolódott USA-t támogatta, és amelyet a Pentagon tanácsadója és lobbistája, Bruce Jackson vázolt fel, január 20-án (öt nyugat-európai országgal együtt) Lengyelország, Magyarország és a Cseh Köztársaság is aláírta; öt nappal később csatlakozott Lettország, Litvánia, Észtország, Szlovákia, Szlovénia, Bulgária, Románia, Albánia, Horvátország és Macedónia, igazolva ezzel Rumsfeld védelmi miniszter véleményét arról, hogy az Új Európa felülírja a Régi Nyugatot. Ennek fényében mindenki arra számított, hogy az USA komoly befolyásra tesz szert az EU-ban a bővítést követően, amikor (2004. május elsejével) tíz, jórészt kelet-európai ország lépett be az unióba. A nyugati offenzív felépítés tovább erősödött, amint a „narancsos forradalmak” szétterjedtek az egykori Szovjetunióról levált köztársaságokban. Szerbia (2000), Grúzia (2003) és Ukrajna (2004) után hasonló popkoncertpuccsra került sor Kirgizisztánban is, megbuktatva az első közép-ázsiai vezetőt, aki a szovjet korszak után a hatalomra került.⁵²

A volt szovjet köztársaságok politikailag természetesebben sokkal ingatagabbnak bizonyultak a kelet-európai országoknál.⁵³ A kelet-európaiak, a NATO és az USA iránti hűségnyilatkozataik ellenére, soha nem folytattak annyira egyoldalú politikát, mint Szaakasvili vagy Jusczenko. Az amerikaiakat támogató megnyilvánulásaikat gyakorta az motiválta, hogy némi mozgástérhez és alkupozícióhoz jussanak Németországgal és Franciaországgal szemben. Ez igaz lehet a korábbi nómenklatúrából érkezett olyan politikusokra, mint a lengyel Kwaśniewski, a román Ion Iliescu vagy a bolgár Georgij Parvanov, de a magyar Medgyessy Péter miniszterelnökre is, aki aláírta ugyan a Jackson-féle levelet, ám szinte azon nyomban „csapdának” nevezte.⁵⁴

⁵¹ Thomas SCHREIBER: i. m.

⁵² Lásd részletesebben Kees VAN DER PIJL: *Global Rivalries*. I. m. 8. fejezet.

⁵³ Vicken CHETERIAN: Quand les anciennes élites se succèdent à elles-mêmes: Révolutions en trompe-l'œil à l'Est. *Le Monde Diplomatique*, 2005. október.

⁵⁴ A *Libération*-ban, Thomas SCHREIBER: i. m. 10. jegyzet.

Az 1989-ben megjelenő kormányzó osztályok, akárcsak a menedzserei réteg, sokkal inkább a széthullás, mintsem a pozitív változás termékei voltak. A széthullás jellemezte az államszocialista politikai gazdaságok aktuális anyagi bázisát és állami osztályaik önbizalmát is, ami gyakran morális bomláshoz vezetett, és ezeknek az osztályoknak az integritására is hatással volt. Mivel 1989-ben nem került hatalomra új uralkodó osztály Kelet-Európában, a rendszerváltást nem tekinthetjük forradalomnak. André Liebich, aki szerint a „narancsos forradalmak” hasonló szerepet játszottak, mint 1830 a francia forradalmak történetében, már alaposan túlértékeli az eseményeket: „Ha összevetjük 1830-at a mai állapotokkal, azt látjuk, hogy 15 évvel a nagy sokk után egy kisebb sokk vezetett az újraszabályozáshoz. Nem egy végleges átalakításra került sor, csupán a politikai rend további korrekciójára.”⁵⁵ Az igazi „nagy sokk” azonban nem a szovjet tömb 1989-es felbomlássorozata volt, amelyet két évvel később magának a Szovjetuniónak a szétesése is követett, hanem az 1979-es amerikai és brit neoliberális forradalom – azok a lépések, amelyek kirobantották a (Lengyelországot és Jugoszláviát különösképpen sújtó) adósságválságot, illetve a NATO-rakéták telepítéséről szóló döntés, amely feszültebbé tette a kapcsolatot a szovjet tömbszel. Ezek a belső és a nemzetközi osztály- és politikai kompromisszum elvetését sugallták, és előre jelezték a szovjet tömb sorsát. Ennek fényében inkább 1989 volt az, amit Liebich szavaival „az újraszabályozáshoz vezető kisebb sokknak” tekinthetünk.

Azt a nyugati stratégiát, hogy a további széthullás érdekében növeljék a feszültséget, és így mutassák meg, hogy Moszkva saját befolyási övezetében sem képes hatékonyan megvédeni a vele baráti viszonyban álló országokat, megvitatták a már említett 2007-es isztambuli Bilderberg-konferencián. A beszámolók szerint arról is megállapodás született, hogy gyengíteni kell Oroszország pozícióit az energiahordozók exportjának terén.⁵⁶ Richard Perle, a hidegháború veterán harcosa és az iraki megszállás támogatója kijelentette, hogy Oroszország „egyoldalú lépéseket tett, és így akarja aláásni az USA lehetőségeit arra, hogy katonai erejét hatékonyan kiterjeszthesse Oroszország szomszédságára, partnereire és szövetségeseire”. Ezt tesztelték, amikor grúz fegyveres erők kísérletet tettek Dél-Oszétia visszaszerzésére.

Bár Oroszország katonai válasza önmagában komoly gyengeségeket mutatott, látni lehetett, hogy az angol nyelvű „hátszág” államai ala-

⁵⁵ Idézi Vicken CHETERIAN: i. m.

⁵⁶ Daniel ESTULIN: i. m. 22.

posan túlértékelték annak esélyét, hogy fegyveresen tudjanak fellépni Irakon és Afganisztánon túl is. Az anglo-amerikai Nyugat és a kontinentális EU súlyponti országai között valódi törésvonalak húzódnak – minden Grúziát támogató nyilatkozat ellenére Franciaország a dél-oszétiai háborút követő néhány héten belül tető alá hozott egy kereskedelmi egyezményt Oroszországgal, Olaszország nyíltan visszautasította az amerikai nyomást, hogy fogja vissza Moszkvával való kapcsolatait, míg Németország továbbra is az EU-ba irányuló orosz energiaexport kulcsfontosságú állomása és Oroszország stratégiai partnere maradt az új gáz- és olajvezeték tervezetek kidolgozásában.

Nagymértékben csökkentek a Nyugat lehetőségei arra is, hogy fellépjen Iránnal szemben. A Dél-Oszétia elleni grúz támadásra adott orosz válasz egyik következménye egy Irán elleni akció támogatására létrehozott izraeli infrastruktúra leszerelése volt Grúziában. A grúz védelmi miniszter, Kezerasvili, aki egyben izraeli állampolgár is volt, alaposan kivette a részét a fegyverszállításokból. A dél-oszétiai összecsapások idején a miniszter egyértelműen az USA támogatására számított, amikor kijelentette, hogy Grúzia „a nagy Oroszország ellen” kezdett háborúba. De amint Arnaud de Borchgrave beszámolt róla, két dél-grúz katonai repülőteret, amelyeket egy Irán elleni megelőző csapás esetére az izraeli vadászbombázók bázisul jelöltek ki, az orosz különleges erők leromboltak, és zsákmányul ejtették az izraeli robot-repülőgépeket.⁵⁷

A fenti események nyomán nőtt a kelet-európai kormányzó osztályok játéktere, hiszen kijátszhatják egymással szemben az Egyesült Államokat és az EU országait, és emellett Oroszországgal való régi kapcsolataikra is alapozhatnak, ha az éppen megfelel nekik (ebben a tekintetben helyzetük Törökországhoz hasonló). Van mindazonáltal egy komoly probléma, ami gondot okoz a régió irányítóinak: a két világháború után megrajzolt országhatárok kérdése. Amint nyilvánvalóvá váltak azok a problémák, amelyek a régiónak a kiterjesztett liberális Nyugatba való betagozódásával és a kapitalista gyakorlat bevezetésével jártak, a korábbi, nemzetállamokat újraélesztő nyugati stratégia hatásai nacionalista előítéleteket kezdtek táplálni. A régiót nemzeti kisebbségek népesítik be, és az állami politikák legitimációjuk fenntartása érdekében mostanában egyre inkább hajlamosak támogatni a nacionalista irányzatokat. Kelet-Európában az államszocializmus fiaskója a nemzetek totemisztikus mitológiájába való visszafordulással járt, ami – ahogyan azt Žižek állítja⁵⁸ –

⁵⁷ Commentary: Israel of the Caucasus, *Middle East Times* online kiad. 2008. szeptember 2.

⁵⁸ Slavoj Žižek: Eastern Europe's Republics of Gilead. *New Left Review*, 1990/1. 50–62. 58.

nem tagadása az államszocializmusnak, hanem egyenes folytatása. „Az etnikai ügy az... a hagyaték, ami megmarad, mikor a kommunista ideológiai konstrukció hálózata széthullik [...] A kelet-európai nacionalista populizmus problémája, hogy a *Gemeinschaft* perspektívájából fogta fel a kommunizmus fenyegetését – olyan idegen testként, amely a nemzeti közösség organikus szövetét rombolja; így éppen a kapitalizmus alapvető vonását tulajdonította a kommunizmusnak [...] a kapitalizmusnak a kommunizmussal való szimptomatikus behelyettesítése mögött a kapitalizmus-*cum-Gemeinschaft* vágya munkálkodik: egy olyan kapitalizmus utáni vágy, ahol nincs »elidegenedett« civil társadalom, ahol az egyének között nem formális-külsődleges kapcsolatok uralkodnak.”⁵⁹

Mindazonáltal a *Gemeinschaft*-jellegű társadalmi viszonyok csupán akkor támadhatnak fel, ha sikerül valamilyen formában túllépni azon a kvázi-gyarmati státuszon, amelyben a kelet-európai államok két évtizeddel a Szovjetunió felbomlását követően találták magukat. Az még a jövő zenéje, hogy vajon létrejön-e időben egy demokratikus mozgalom, ami egyrészt a nemzetállami forma meghaladására törekszik (amit az EU-integráció csupán részben teljesített, és a populizmus ismét erősödik), másrészt pedig mérsékelni igyekszik a társadalomra erőltetett piaci fegyelmet, hogy lehetővé váljék a régió pozitív fordulata.

Fordította: Konok Péter

⁵⁸ Slavoj Žižek: Eastern Europe's Republics of Gilead. *New Left Review*, 1990/1. 50–62. 58.

⁵⁹ Uo. 61.